

Retorica in de antieke klas: vergeten hefboom voor taal- en literatuuronderwijs vandaag

KOEN DE TEMMERMAN¹

In een recente jaargang van het tijdschrift *Internationale Neerlandistiek* (2016) wijdt de Groningse hoogleraar communicatie- en informatiewetenschappen Carel Jansen een artikel aan een nadrukkelijk pleidooi voor het gebruik van de klassieke retorica – in oorsprong de kunst/discipline van het overtuigend spreken – in ons taal- en literatuuronderwijs. Hij ziet retorica (terecht) als een hefboom voor een betere ontwikkeling van zowel analytische als performatieve taalvaardigheid, in de eerste plaats in de context van wat hij de communicatievorm noemt “waar het in de klassieke retorica allemaal om draaide: de redevoering, ofwel zoals we dat nu noemen, de mondelinge presentatie” (2016: 140). In het artikel doet hij enkele elementaire principes van de antieke retorica uit de doeken en betoogt hij hoe bijvoorbeeld de beroemde ‘*officia oratoris*’ (taken van de redenaar: ‘*inventio*’, ‘*dispositio*’, ‘*elocutio*’, ‘*memoria*’, ‘*actio*’) leerlingen kunnen helpen bij het analyseren en schrijven van teksten. Hoewel dit in feite evident is, suggereert de argumentatie van Jansen dat zelfs professionele neerlandici, zijn doelpubliek, slechts weinig vertrouwd zijn met de relevantie van antieke retorica voor taal- en tekstbegrip. In mijn artikel ga ik verder op de door Jansen ingeslagen weg en bied ik een aanvulling op zijn analyse: aangezien retorica in de oudheid veel meer was dan ‘de redevoering’, is haar cultuurhistorische relevantie voor taal- en literatuuronderwijs groter, diepgaander en systematischer dan vaak wordt aangenomen, en is haar toepasbaarheid in het hedendaagse taal- en literatuuronderwijs misschien groter dan vermoed.

‘Ars dicendi, ars scribendi’

Jansen heeft ongetwijfeld gelijk dat wij vandaag retoriek in de eerste plaats associëren met speeches. In die hoedanigheid is de interesse voor het fenomeen

¹ Dit artikel werd geschreven onder het Horizon 2020 programma van de Europese Unie met de steun van de European Research Council Consolidator Grant *Novel Echoes* (Grant Agreement n. 819459).

meen de laatste jaren aan een heuse revival bezig. Het aantreden van de Amerikaanse president Barack Obama in 2009 lijkt momentum te hebben gecreëerd. Dat hij de presidentsverkiezingen van 2008 als relatief jonge en onervaren politicus kon winnen, dankte hij gedeeltelijk aan zijn eigen sprekerstalent en de vakkennis van zijn legertje tekstschrijvers onder leiding van de toen zevenentwintigjarige Jon Favreau. Zijn verkiezingszege, en het belang van retoriek daarin, heeft er ongetwijfeld mee te maken dat retoriek wereldwijd in de belangstelling is komen te staan. Obama werd en wordt vergeleken met de grote redenaars van de 20ste eeuw: zijn voorganger John F. Kennedy, de Britse eerste minister Winston Churchill en de Amerikaanse burgerrechtenactivist Martin Luther King.²

Maar de haast exclusieve aandacht voor speech wanneer het over retoriek gaat, heeft één belangrijk nadeel: ze maskeert de historische complexiteit van het concept. Het ontstaan van retoriek als onderwijsdiscipline wordt meestal gesitueerd in de context van de (directe, i.e. niet-representationele) ‘democratische’ besluitvorming in Athene in de 5de eeuw v.C. In die context, waar vrije, mannelijke burgers (dus geen slaven, vrouwen en migranten) konden deelnemen aan politieke vergaderingen, was iemands politieke invloed afhankelijk van zijn overtuigingskracht. Het belang van (de kracht van) het woord nam toe; het besef groeide dat welsprekendheid en overtuiging aan te leren waren. Rondtrekkende leraren of sofisten gaven tegen betaling onderwijs in overtuiging en argumentatie. De eerste handboeken retorica (‘*technai rhētorikai*’) boden praktische argumentatietips, trucjes, ordeningsschema’s en modelredevoeringen.

De traditie schrijft het eerste dergelijke handboek toe aan een zekere Korax van Syracuse en zijn leerling Teisias. Volgens een beroemde anekdote zou Teisias na afloop van zijn opleiding in welsprekendheid geweigerd hebben zijn leermeester te betalen, erop vertrouwend dat een rechtszaak hem zou steunen: als hij de rechters kon overtuigen van zijn gelijk, zo redeneerde hij, zou hun uitspraak luiden dat hij niet hoefde te betalen; en als hij de rechters niet kon overtuigen, zou blijken dat Korax’ lessen niet hadden gedeugd en dus geen betaling verdienden. Korax’ repliek luidde: “Als je de rechters niet kan overtuigen, zal hun vonnis je dwingen te betalen; en als je dat wel kan, bewijs je de efficiëntie van mijn lessen en dus meteen ook de noodzaak me ervoor te betalen”.³ De anekdote onderstreept zowel de argu-

² Zie bv. de Jong (2008) en Praet, De Temmerman & Demoen (2009).

³ Zie ook Praet (2001: 20-21).

mentatieve versatiliteit als de morele ambiguïteit die van oudsher met het concept retoriek worden geassocieerd.

Lang bleef het niet bij ‘tips and tricks’. In de 5de en 4de eeuw ging men in Athene aan de slag met de conceptualisering en theoretisering van retorica op diverse vlakken: de belangrijkste namen zijn hier uiteraard Plato (die vanuit zijn filosofische bekommernis om waarheidsvinding fundamentele problemen had met retorica) en, vooral, Aristoteles, die in zijn *Retorica* als eerste de retoriek benaderde als een systeem. Zijn definitie van retorica was grensverleggend: retoriek is volgens hem niet de kunst van het overtuigen maar het vermogen *in te zien* (‘theôreô’) welke overtuigingsmiddelen er voorhanden zijn met betrekking tot elk onderwerp. Met andere woorden: geen ‘tips and tricks’ maar een theorie, een systeem dat in verschillende contexten (bv. juridische en politieke) inzetbaar is.

Retoriek bleef niet beperkt tot argumentatieleer. Ze ontwikkelde zich tot een alomvattende taal- en literatuurtheorie, die onlosmakelijk verbonden was met poëtica en literatuurkritiek. Deze evolutie is niet verwonderlijk, aangezien de oudste antieke literatuur, die al snel deel uitmaakte van traditionele onderwijsprogramma’s, retorische patronen gebruikte – bijvoorbeeld speeches in de homerische epen en de tragedies waarvan men vond dat ze opgesteld waren volgens de regels van de (later beschreven) kunst. Daarom was die literatuur een belangrijke inspiratiebron bij het conceptualiseren van vroege retorische theorie. Tezelfdertijd waren de oudste retorische theorie en praktijk verweven met literatuur (Aristoteles, bijvoorbeeld, legde in het derde boek van zijn *Retorica* de basis van de stilistiek, en de sofist Gorgias imiteerde poëtische stijl). Bovendien werd retorisch, in oorsprong oraal, materiaal meer en meer gerecupereerd in literaire contexten, gericht op lezers eerder dan luisteraars. Speeches van beroemde redenaars zoals Demosthenes werden na voordracht gereviseerd en gepubliceerd; en Isocrates schreef en publiceerde toespraken die nooit publiekelijk werden gehouden. Redenaarskunst werd met andere woorden meer en meer behandeld als een literair genre.

Deze tendens is ook duidelijk merkbaar in het feit dat het relatieve belang van de ‘elocutio’ of stijlleer geleidelijk toenam: waar retorische traktaten uit de 5de en 4de eeuwen v.C. het domein nog in de eerste plaats behandelen als een argumentatieleer (bv. Aristoteles’ recent in het Nederlands vertaalde traktaat over drogredenen⁴), gaan traktaten uit de late oudheid voornamelijk over retorische tropen en figuren. Er is dus een verschuiving van ‘inventio’ naar

⁴ Hasper & Krabbe (2018).

‘elocutio’ die suggereert dat retoriek steeds meer werd gezien als de kunst van het mooi en stijlvol spreken/schrijven, en minder als die van het overtuigen/argumenteren. Deze toenemende manifestatie van retoriek als een ‘ars scribendi’ met literaire aspiraties is in het onderzoek de ‘literaturisering’ van retoriek genoemd.⁵ Zij ging hand in hand met wat we een ‘retorisering’ van literatuur kunnen noemen, die vooral zichtbaar is vanaf de 1ste eeuw v.C.: een toenemende aanwezigheid in literaire werken van retorische patronen en technieken, zoals *topoi*, tropen, figuren, aforismen, geëlaboreerde speeches, orde-ningpatronen enzovoort.

‘Progumnasmata’

Het brandpunt van de verstrengeling van retoriek, taal en literatuur was het onderwijs. In één van de andere artikels in dit volume (door J. Stolk) lezen we hoe papyrusvondsten ons inlichten over hoe kinderen op jonge leeftijd leerden lezen en schrijven bij de ‘magister’. Retorisch onderwijs kwam later in de opleiding: eerst bij de *grammaticus*, die leerlingen van ca. elf/twaalf tot vijftien/zestien jaar opleidde; en daarna bij de ‘*rhētōr*’, bij wie leerlingen tot ca. achttien/twintig jaar oefenspeeches (de zgn. ‘*declamationes*’ of, in het Grieks, ‘*meletai*’) leerden uitwerken in het deliberatieve en/of juridische genre, over fictieve of historische onderwerpen.

Bij de *grammaticus* was de ruggengraat van het curriculum wat wij vandaag schrijfvaardigheidstraining zouden noemen. Centraal stonden de zogenaamde ‘*progumnasmata*’, preliminaire schrijf- en compositieoefeningen die voorbereidden op het schrijven van echte speeches. Er zijn een aantal handboeken bewaard gebleven uit de eerste eeuwen n.C. Ze geven ons een vrij gedetailleerd beeld van hoe dat onderwijs er conceptueel uitzag.⁶ Het gaat om een reeks oefeningen die in een vaste volgorde werden aangeleerd, van eenvoudig naar moeilijk. Ze boden een dynamische training in schrijven, herschrijven en informatiedistributie. Elke oefening of cluster van oefeningen was gericht op het aanleren van specifieke schrijfvaardigheden, en de moeilijkere oefeningen bouwden voort op de vaardigheden die in de makkelijkere werden verworven.⁷ De eenvoudigste waren het schrijven of herschrijven van een fabel (‘*muthos*’) en een kort verhaaltje (‘*diēgēma*’). Hier leerden de leerlingen elementaire bouwstenen van een verhaal te introduceren. De ‘*progum-*

⁵ Kennedy (1999: 3).

⁶ De (Griekse) traktaten zijn uitgegeven door Patillon (1997), Spengel (1854, 1856), Felten (1913) en Förster (1915). Engelse vertalingen zijn Kennedy (2003) en Gibson (2008).

⁷ Over het dynamische karakter van deze oefeningen, zie Webb (2001).

nasmata' vermelden in die context de zes 'stoicheia' of omstandigheidselementen van een verhaal, die functioneerden als een raster voor inspiratie en voor de ordening van materiaal: persoon (wie?), zaak (wat?), plaats (waar?), tijd (wanneer?), wijze waarop (hoe?) en oorzaak (waarom?). Leerlingen leerden ook variatie aan te brengen in die elementen: nu eens werd gevraagd een verhaal te vertellen in chronologische volgorde, dan weer van achter naar voor, of van het midden via flashbacks naar het begin.

Daarna volgden oefeningen die de basistechnieken van de bewijsvoering ontwikkelden aan de hand van vaste rubrieken. Wijsheidsspreuken ('gnōmai') en anekdotes ('chreiai') werden geamplificeerd en onderbouwd door ze te onderwerpen aan een vaste set 'bewerkingen': ze werden geparafraseerd, gemotiveerd, gecontrasteerd, vergeleken, geïllustreerd met een voorbeeld en onderbouwd met een getuigenis. Dezelfde systematiek kenmerkte de oefeningen die daarop volgden: de weerlegging ('anaskeuē') en bevestiging ('kata-skeuē') van stellingen door aan te tonen dat ze (on)duidelijk, (on)geloofwaardig, (on)mogelijk, (on)logisch en/of (on)passend waren. Op die manier leerden leerlingen sjablonen te hanteren aan de hand waarvan ze een min of meer systematische argumentatie konden ontwikkelen. Dit was op zijn beurt relevant voor de volgende oefening: het systematisch onderbouwen en amplificeren van een gemeenplaats ('koinos topos'), waarbij (vaak moreel geladen) algemeenheden werden uitgewerkt, onderbouwd en becommentarieerd (bv. "moordenaars zijn slecht").

De gemeenplaats was op haar beurt relevant voor de lof- en schimprede ('enkōmion' en 'psogos'), een oefening die de stap zette naar de typering/karakterisering van mensen die de (on)deugden bezitten die in de vorige oefening aan bod kwamen. De antieke retorische theorievorming ontwikkelde, in de 'progumnasmata' en elders, een reeks van zgn. 'loci a persona', waar inspiratie kon worden gehaald bij het beschrijven en karakteriseren van personen.⁸ En zoals de gemeenplaats direct relevant was voor de lof- en schimprede, zo waren die laatste relevant voor de vergelijking ('sunkrisis'), waarbij diezelfde 'loci' werden aangewend om twee personen met elkaar te vergelijken.

De meer gevorderde oefeningen leerden aan, eens men het voorgaande onder de knie had, hoe men levendigheid in een discours kon brengen. De eerste van die meer geavanceerde cluster is de 'ēthopoiia' of karakterisering door directe rede: een leerling kroop in de huid van een historisch of mytholo-

⁸ Zie De Temmerman (2010) voor een gedetailleerd overzicht van karakteriseringstechnieken in antieke retorische traktaten.

gisch personage en gaf een speech als was hij/zij dat personage. Een voorbeeld (uitgewerkt door Aphthonios, *Prog.* 45-46, Spengel 1854) is “Wat zou Niobe zeggen bij de dood van haar kinderen?”. Bij deze oefening kregen leerlingen de opdracht een speech te geven ‘in character’ met de woorden die Niobe zou gebruikt hebben wanneer ze, zoals het bekende verhaal gaat, door Apollo en Artemis gestraft werd met de dood van haar kinderen omdat ze hun moeder Leto had beledigd. Het was een complexe oefening in empathie, verbeeldingskracht, representatie van emoties en het ontwikkelen van geloofwaardigheid. En ze diende opnieuw rekening te houden met een vaste set elementen, zoals de leeftijd van het uitgebeelde personage, zijn/haar geslacht, sociale en geografische afkomst, beroep en gemoedstoestand.

Een tweede oefening in levendigheid was de beschrijving of ‘ekphrasis’ (van personen, gebeurtenissen, gebouwen, seizoenen, dieren, natuurfenomenen, etc.). De essentie van deze oefening was dat het beschreven object zo levendig werd beschreven dat de toehoorder het kon visualiseren – een centrale stijlkwaliiteit in de antieke retorica die men ‘enargeia’ noemt.

De laatste oefeningen leunden het dichtst aan bij de echte speeches zoals ze later gegeven zouden worden door de leerlingen in hun politieke en sociale leven: in de ‘thesis’ moest men een stelling verdedigen over een algemeen (politiek, theoretisch) probleem, onderwerp of vraagstuk, waarbij zowel pro als contra kon worden geargumenteed (bv. “Moet men trouwen?”, “Is het zinvol oorlog te voeren?”). In het wetsvoorstel (‘nomou eisphora’), tot slot, werd het algemene karakter vervangen door specifieke details.

De culturele erfenis van het ‘progumnasmata’-onderwijs is ontzettend groot geweest. De ‘progumnasmata’ hebben eeuwenlang aan de basis gelegen van het onderwijs, niet alleen in West-Europa maar ook in het oostelijke Middellandse Zeegebied. Retoriek bleef ook na de oudheid cruciaal in het onderwijs, en vormde in de middeleeuwen samen met de dialectiek en grammatica het zogenoemde ‘trivium’, het drieluik van ‘artes liberales’ dat voorafging aan het ‘quadrivium’ (geometrie, wiskunde, astronomie en muziek).

Literatuur

Dat de ‘progumnasmata’ een vorm van taalonderwijs waren en specifiek gericht waren op het verwerven van vaardigheden inzake talige constructies en expressievormen is inmiddels duidelijk. Maar zoals alle retorische theorie waren ze ook verstrengeld met literatuur en literatuuronderwijs. Vooreerst haalden zij hun inspiratie steevast uit de literaire traditie, waaruit voorbeelden werden gedistilleerd ter imitatie. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de

overgeleverde antieke schoolhandboeken zichzelf aanprijzen als nuttig voor zowel toekomstige redenaars als toekomstige literatoren. Ailios Theon, bijvoorbeeld, is daar expliciet over:

De training van de oefeningen is een absolute noodzaak, niet enkel voor redenaars in spe, maar ook als men de functie van dichters, historiografen en andere schrijvers wil behandelen. Die oefeningen zijn als het ware de fundamente van elk type discours, en afhankelijk van hoe men ze op de ziel ('psuchē') van de jongeren drukt, zo zullen de resultaten zich noodzakelijkerwijs op dezelfde wijze laten voelen. (*Prog.* 70.24-30, Spengel 1854)

Daarnaast profileren de 'progumnasmata' zich ook als relevant niet enkel voor literaire creatie, maar ook voor literaire kritiek:

De 'prosōpopoia'⁹ is niet enkel een historische oefening, maar ook toepasbaar op retoriek, dialoog en poëzie (...). Daarom prijzen we Homeros voor allen, omdat hij de juiste woorden toekende aan elk van de personages die hij introduceerde, maar we verwerpen Euripides, omdat zijn Hekabe ongepast filosofisch discours in de mond nam. (*Prog.* 60.19-30, Spengel 1854)

Theon zegt hier dat richtlijnen van de 'progumnasmata' gebruikt (kunnen) worden om de literaire praktijk in de toenmalige canon (in dit geval Euripides' *Hekabe*) te evalueren en beoordelen. Een belangrijke richtlijn bij de constructie van een 'prosōpopoia' betrof immers het 'prepon': de woorden die een gegeven personage in de mond werden gelegd, moesten passend zijn bij een aantal coördinaten aan de hand waarvan zijn/haar karakter en identiteit geconceptualiseerd werden. Een slaaf zou anders spreken dan een edelman, een stedeling anders dan een boer, en een man anders dan een vrouw. De premisse van Theons kritiek op Euripides' voorstelling van Hekabe is dat filosofisch, rationeel discours niet passend zou zijn voor de representatie van een vrouwelijk personage – een idee dat ook elders in de antieke retorische theorie aanwezig is, waar vrouwelijke stemmen typisch worden geassocieerd met emotioneel eerder dan rationeel discours. De passage illustreert dat dergelijke richtlijnen niet enkel werden aangewend om leerlingen te leren schrijven maar tezelfdertijd ook gebruikt werden als een instrument om literaire kritiek

⁹ Karakterisering door middel van directe rede; in andere 'progumnasmata' ook wel 'ēthopoia' genoemd.

te beoefenen. Richtlijnen die gebaseerd waren op bestaande literatuur, werden gebruikt om retroactief de kwaliteit van die of andere literatuur te beoordelen.

De ‘ēthopoiia’: stijlvol klagen met *Kallirhoe* en *Euphemia*

Voor hedendaagse lezers bieden ‘progumnasmata’ een krachtige leessleutel om literaire teksten uit de oudheid en daarna te analyseren en interpreteren. Om dat te illustreren richt ik me in eerste instantie op de ‘ēthopoiia’. Antieke auteurs incorporeren de ‘progumnasmata’-richtlijnen ter zake en zetten ze in op een eigen, creatieve manier wanneer ze hun personages vorm geven. Mijn eerste voorbeeld komt uit Charitons Griekse roman *Kallirhoe* (die waarschijnlijk dateert van ca. 50 n.C.).¹⁰ De heldin wordt vanuit haar thuisstad Syracuse naar Milete ontvoerd en vervolgens naar Babylon gebracht, voorbij de Eufraat (5.1.4-7). Dat de heldin gevangen genomen wordt is natuurlijk een topos in het antieke romangenre, maar deze specifieke episode is bovendien een inversie van een bekende ‘ēthopoiia’ geattesteerd in Aphthonios: “Wat zou een bewoner van het binnenland zeggen wanneer hij voor het eerst de zee ziet” (45.10-12, Spengel 1854).¹¹ In de roman gebeurt het omgekeerde: een eilandbewoonster wordt voor het eerst weggevoerd van de zee en ziet voor het eerst in haar leven “het eindeloze binnenland” (5.1.3). Aphthonios geeft zijn ‘ēthopoiia’ als voorbeeld van een zogenaamde ‘ēthopoiia ēthikē’ – een ‘ēthopoiia’ waaruit het (permanente) karakter (‘ēthos’) van iemand blijkt eerder dan een (tijdelijke) emotie (die vormgegeven wordt in een zgn. ‘ēthopoiia pathētikē’). In de roman draagt de episode over het oversteken van de Eufraat inderdaad bij tot het uitwerken van een belangrijk aspect van de karakterisering van de heldin: het feit dat zij, als een edelvrouw en eilandbewoner, gevangen genomen wordt, tot slaaf gemaakt is, en wordt weggevoerd van het laatste dat haar aan huis herinnert (de zee), resulteert in een ontvreemding die ze zelf thematiseert in haar eigen speeches. Dit aspect komt geregeld naar voor in de loop van het verhaal en het is voornamelijk geconstrueerd door middel van ‘ēthopoiia’.

‘Progumnasmata’-traktaten adviseren dat de ‘ēthopoiia’ wordt georganiseerd rond een chronologische alternatie van periodes uit iemands leven. Na het behandelen van het heden, moet men het verleden documenteren, en daarna speculeren over de toekomst. Bovendien moeten dergelijke alternaties

¹⁰ Meest recent uitgegeven door Reardon (2004) en in het Nederlands vertaald door van Opstall (1998).

¹¹ Zie De Temmerman (2008) voor details.

emotionele kracht creëren door een duidelijk contrast aan te brengen tussen die periodes: een ongelukkig heden moet gecontrasteerd worden met een gelukkiger verleden en een nog ongelukkigere toekomst.¹² Deze richtlijn is duidelijk gebaseerd op klaagmonologen in tragedies, waar dezelfde bewuste en pijnlijke afwisseling van verleden en heden de norm is. In Euripides' Trojaanse oorlogstukken (*Trojaanse vrouwen*, *Andromache*, *Hekabe*), bijvoorbeeld, draait veel rond de thema's van slavernij en het verlies van de oorspronkelijke hoge geboortestatus ('eugeneia'). In alle drie de stukken contrasteren zowel Hekabe als Andromache hun eigen nieuwe status als slavin met hun vroegere als koningin/meesteres (bv. *Trojaanse vrouwen* 192-196, 506-507, 614-615; *Hekabe* 60-61, 809; *Andromache* 64-65). Dikwijls wordt daaraan nog een referentie toegevoegd aan toekomstig ongeluk, dat voorgesteld wordt als nog erger dan de situatie in het heden. Tekmessa in Sophokles' *Aias*, bijvoorbeeld, ook wel de archetypische klagende gevangene vrouw in Griekse tragedie genoemd¹³, presenteert haar verlies van 'eugeneia' in die termen: eerst schetst ze een scherp contrast tussen het heden (ze is *Aias*' slavin) en het verleden (ze was een vrijgeborene; 487-489), en dan anticipeert ze een nog ergere toekomst (ze zal in handen vallen van *Aias*' vijanden wanneer hij sterft; 496-505). In *Hekabe* conceptualiseert de heldin haar ellende met een vergelijkbaar crescendo-effect: "Zeus doodde me niet maar houdt me in leven, enkel om mijn ellende nog groter te zien worden dan ze nu al is", zegt ze (233).

Dit patroon wordt opgepikt in de retorische handboeken bij hun uiteenzettingen over 'ēthopoiia', en ook in de romans, waar klaagmonologen wijdverbreid zijn. Chariton maakt er duidelijk gebruik van om zijn heldin als een tragische heldin te typeren. Net zoals Hekabe, Andromache en Tekmessa is Kallirhoe van hoge adellijke afkomst. Wanneer ze verkocht wordt als slavin, benadrukt ze zelf herhaaldelijk het contrast tussen vóór (1.14.9-10; 2.5.7) en na (1.14.9-10; 2.5.7). Wanneer ze door de piraat Theron wordt ontvoerd, klaagt ze over haar gevangename en vreest ze dat ze zal worden verkocht aan een meester die een vijand is van haar vader – een gedachte die doet denken aan wat Tekmessa vreest. Zelfs later, wanneer ze niet langer een slavin is maar de wettige echtgenote van haar tweede man, Dionusios, blijft ze refereren aan het ongeluk beroofd te zijn van haar vrijheid (5.1.5; 5.5.2; 6.6.4), en telkens heeft ze het ook over een toekomst die nog erger zal zijn dan wat ze tot dan toe reeds heeft meegemaakt (5.1.7; 5.5.4; 6.6.5). Kortom, Chariton

¹² Aphthonios' uitwerking van de hoger vermelde 'ēthopoiia' van Niobe is een mooi voorbeeld (45-46, Spengel 1854).

¹³ Dué (2006: 153).

typeert Kallirhoe als een tragische heldin niet enkel door de gebeurtenissen die haar overkomen maar ook, en vooral, door de manier waarop ze daar zelf op reageert in haar klaagmonologen en de stileren van haar speeches. Daarvoor gebruikt hij de typische patronen zoals hij die in de tragedie heeft gezien en zoals ze hem in de ‘progumnasmata’ op school zijn aangeleerd.

Dergelijke inschakeling van de ‘ēthopoiia’ voor narratieve doeleinden is uiteraard niet beperkt tot de romans, of zelfs tot de pagane oudheid. Een ander mooi voorbeeld vinden we in een christelijk, laatantiek mirakelverhaal over Euphemia (*Bibliotheca Hagiographica Graeca* 739-739k). Dit verhaal maakt deel uit van het dossier van de Edesseense martelaren Guria, Shmona en Habib (Gourias, Samonas and Abibos in het Grieks). Het verhaal (van oorsprong Syrisch volgens de een, Grieks volgens de ander¹⁴) gaat over het meisje Euphemia, dat in Edessa woont en trouwt met een Goot maar vervolgens door hem tot slavin wordt gemaakt en als een krijgsgevangene meegenomen wordt naar zijn thuisland, waar zijn (eerste) vrouw op hem wacht. Op basis van die plot zijn geleerden parallellen opgevallen met de Griekse tragedies, zoals Aischulos’ *Agamemnon*, waar Cassandra naar het huis van Agamemnon komt als zijn krijgsgevangene en zijn vrouw Klutaimnestra jaloers maakt; en Euripides’ *Andromache*, waar de heldin tegelijkertijd Neoptolemos’ krijgsgevangene is en zijn vrouw. Euphemia’s karakter wordt in deze literaire traditie geplaatst: haar zelfbewuste thematisering van de plotse ommekeer van haar sociale status (bv. § 14 in de uitgave van von Gebhardt & von Dobschütz) doet denken aan die van de tragische heldinnen en Kallirhoe. De gelijkenissen worden zelfs nog uitvergroot door Nikephoros Basilakes, die in zijn 12de-eeuwse handboek van ‘progumnasmata’ het verhaal van Euphemia omzet in één lange ‘ēthopoiia’.¹⁵ Kortom: teksten in verschillende genres (tragedie, roman, hagiografie) en verschillende periodes resoneren met elkaar precies door het gebruik van één specifieke retorische techniek zoals die beschreven staat in antieke schoolhandboeken: de ‘ēthopoiia’.

De ‘ekphrasis’: stijlvol beschrijven met Barthélémy Aneau

Voor het tweede voorbeeld gaan we naar de Franse renaissance, meer bepaald naar de 16de-eeuwse roman *Alector ou le coq, histoire fabuleuse*, geschreven door Barthélémy Aneau en gepubliceerd in Lyon in 1560.¹⁶ In hoofdstuk 14

¹⁴ Burkitt (1913) en von Gebhardt & von Dobschütz (1911) respectievelijk. Naast deze uitgaves is er ook die van de metafrastische versie door Papaioannou (2017: 117-51), met Engelse vertaling.

¹⁵ Uitgegeven door Beneker & Gibson (2016: 322-329).

¹⁶ Uitgegeven door Bourguet (2003).

wordt het rijdier beschreven van Franc-Gal, de mythische stichter van het Gallische ‘rijk’. Het dier wordt een nijlpaard genoemd en als volgt beschreven (door een ik-verteller):

Par quoi, pour tous périls à venir, je pris au grand fleuve du Nil en Égypte, un jeune hippopotame: c’est un cheval fluvial ayant tête et corps chevalins, mais sans comparaison plus grand et puissant, et plus ventru que le terrestre; jambes de même, excepté que les pieds finissaient en larges et plats cartilages dilatés par pinnes fortes et raides, à la façon d’un pied d’oie, pour mieux nager; et n’avait pas seulement quatre pieds comme le cheval terrestre, mais plusieurs et en grand nombre, dont il fendait les ondes et nageait comme un dauphin; quant à la queue, il l’avait grosse et longue et écailleuse comme un grand poisson, plate en sa dernière latitude, de laquelle il battait les eaux et se contournait, très adroit, en quelque côté qu’on voulait par le mouvement d’icelle; la tête avait élevée, forte et puissante, portant en gueule quatre grandes dents croches et tranchantes.

Deze beschrijving hanteert een duidelijke systematiek: ze gaat in min of meer rechte lijn van kop tot staart. Het effect daarvan is dat we als lezer het nijlpaard geleidelijk uit het water zien komen, naar ons toe: eerst zijn kop, dan de verschillende delen van lijf en tot slot zijn staart. Helemaal op het einde is het dier zo dicht genaderd dat we ook de details van zijn kop zien, in close-up: zijn muil en tanden. Beide vaststellingen zijn te duiden aan de hand van de antieke ‘progumnasmata’-traditie, die specifieke voorschriften geeft voor ‘ekphraseis’ van personen. Nikolaos (Constantinopel, 5de eeuw), bijvoorbeeld, heeft het specifiek over hoe men de vereiste levendigheid kan creëren in het geval van persoonsbeschrijvingen:

We zullen beginnen met de eerste dingen en zo naar de laatste gaan; bijvoorbeeld: indien het object van de ‘ekphrasis’ een man is uitgebeeld in brons of in een schilderij of iets dergelijks, zullen we na een beschrijving van het hoofd verder gaan met de rest van het lichaam, deel na deel tot aan de voeten. Op die manier wordt de beschrijving levendig (‘empsuchos’, letterlijk ‘bezield’) in elk opzicht. (*Prog.* 11)

Aphthonios (Antiochië, 4de eeuw) geeft een nagenoeg identieke richtlijn:

In een ‘ekphrasis’ van personen moet men van de eerste dingen naar de laatste gaan, dat wil zeggen van het hoofd naar de voeten. En bij het beschrijven van gebeurtenissen, moet men zeggen wat aan die gebeurtenissen voorafging, waaruit zij zelf bestaan en wat eruit resulteert. (*Prog.* 12)

Deze specifieke ‘ekphrasis’-richtlijn heeft in de literatuurgeschiedenis door-
gewerkt in allerlei persoonsbeschrijvingen. Sommige auteurs passen ze niet
zomaar toe, maar variëren er op om een bepaald effect te creëren. Shakespe-
are is daar een mooi voorbeeld van. In de eerste scène van het tweede bedrijf
van *Romeo and Juliet* (1595-1596) beschrijft Mercutio de mooie Rosaline
voor zijn vriend Romeo, die liefdesverdriet heeft omwille van haar¹⁷:

I conjure thee by Rosaline's bright eyes,
By her high forehead and her scarlet lip,
By her fine foot, straight leg and quivering thigh
And the demesnes that there adjacent lie,
That in thy likeness thou appear to us! (Blakemore Evans 2003)

De beschrijving begint – helemaal volgens het boekje – bovenaan, met Rosa-
lines ogen, voorhoofd en lippen. Maar plots ‘valt’ Mercutio helemaal naar
beneden (haar voet), om dan geleidelijk aan weer ‘op te klimmen’, wat een
erotisch ‘teasing’-effect creëert: haar been, haar dij, en uiteindelijk het deel
boven de dijen dat wordt omschreven in plaats van bij naam genoemd (“the
demesnes that there adjacent lie”). Shakespeare gebruikt en varieert op het
traditionele sjabloon voor persoonsbeschrijvingen dat reeds in antieke
schooloefeningen wordt getheoretiseerd. Hij doet dat om te spelen met het
verwachtingspatroon van de lezer/toeschouwer.

Aneau past hetzelfde traditionele, antieke sjabloon voor persoonsbeschrij-
vingen toe op een monsterachtig beest. Bovendien schrijft hij zich met de pas-
sage in in een meer specifieke traditie: een traditie van nijlpaardbeschrijvin-
gen. Het prototype van die beschrijvingen vinden we in de *Historiai* (2.71)
van de geschiedschrijver Herodotos (Halikarnassos, vandaag Bodrum; 5^{de}
eeuw v.C.):

¹⁷ Ik dank Wim Verbaal om mijn aandacht te vestigen op deze passage.

En dan nu het nijlpaard! Het uiterlijk is een beschrijving waard, dus opgelet. Het beest is een viervoeter, de hoeven zijn gespleten als bij een os, de neus is stomp en de slagstanden zijn duidelijk zichtbaar. Het heeft de staart en de manen van een paard en hinnikt ook zo. Qua omvang kun je het vergelijken met een uitzonderlijk groot rund. Zijn huid is ongelooflijk dik en taai. Ze laten die drogen en maken er dan spiesschachten van.

Reeds bij Herodotos zien we de sequentiële opsomming van lichaamsdelen die de beschrijving van dieren en mensen in de latere retorische traditie zal kenmerken, en ook de nijlpaardbeschrijving bij Aneau kenmerkt. Herodotos' beschrijving heeft in de latere literaire traditie als een voorbeeld gefungeerd voor andere beschrijvingen van datzelfde dier, zoals bijvoorbeeld in de beroemde natuurencyclopedie (*Naturalis historia*) van de Romeinse schrijver Plinius de Oudere (1ste eeuw n.C.), die Herodotos soms letterlijk overneemt; en ook in *Der naturen bloeme* van Jacob van Maerlant (13de eeuw) die veel van de mosterd bij Plinius haalt. Met het oog op de nijlpaardbeschrijving in *Alector* is één passage echter van bijzonder belang: een nijlpaardbeschrijving in de antieke roman *Leukippe en Kleitophon* (4.2), geschreven in Alexandrië in de 2de eeuw n.C. door Achilleus Tatios¹⁸:

Op zekere dag hadden een paar mannen een opmerkelijk waterdier gevangen. De Egyptenaren noemen het een nijlpaard en dat klopt aardig, want wat buik en poten betreft is het inderdaad een paard; alleen is zijn hoef gespleten. Het beest is zo groot als een oeros, het heeft een korte staart, onbehaard als de rest van zijn lijf. Zijn kop is rond, de oren klein, de wangen ongeveer als van een paard. De neusgaten staan wijd open en stoten een hete damp uit, alsof die uit een inwendig vuur komt. Zijn kinnebak is net zo breed als zijn wang en zijn bek spert hij tot aan de slapen open. Zijn kromme hoektanden doen in vorm en stand aan een everzwijn denken, maar zijn wel driemaal zo groot.

We zien in grote lijnen dezelfde structuur (buik, poten, hoeven, staart), met daarna, zoals bij Aneau, een beschrijving van de kop in close-up. Achilleus Tatios neemt hier traditioneel materiaal uit Herodotos en modelleert het op basis van de 'ekphrasis'-richtlijn zoals hij die (wellicht) in het 'progumnas-

¹⁸ Uitgave door Garnaud (1995), vertaling door van Dolen (1998).

mata'-onderwijs heeft geleerd. We weten dat er zowel Latijnse als Franse vertalingen van Achilleus Tatios in omloop waren in Lyon anno 1560, toen Aneau zijn *Alector* schreef.¹⁹ Wellicht is dit antieke romanfragment het vehikel geweest waarmee het van-top-tot-teen sjabloon van de 'ekphrasis' bij Aneau is beland.

Besluit

Retorica in de antieke klas had te maken met speech, jazeker, maar ook met veel meer dan dat. De discipline in het algemeen en het 'progumnasmata'-onderricht in het bijzonder stonden in de oudheid voor een doorgedreven aandacht voor schrijfvaardigheid, tekstbegrip, en literaire kritiek. Omdat de theorievorming die in de antieke schooloefeningen werd geconsolideerd, doorleeft in diverse literaire tradities (in de oudheid en daarna) en die mee vorm geeft, kan men de specifieke tekstuele concepten die werden aangereikt en ingeoeffend in het antieke retorica-onderwijs, bovendien gebruiken in het hedendaagse taal- en literatuuronderwijs, bijvoorbeeld als instrumenten voor toegepaste literatuurwetenschap. (De 'ēthopoiia' en 'ekphrasis' zijn er concrete voorbeelden van.) De suggestie van Carel Jansen dat antieke retorica een plaats verdient in ons taal- en literatuuronderwijs dient met andere woorden met veel enthousiasme onthaald te worden, maar niet enkel omdat ze leerlingen kan helpen met het analyseren en schrijven van speeches. Ook, en misschien wel vooral, omdat vanuit cultuurhistorisch oogpunt de intrinsieke verwevenheid van taalvaardigheid, retoriek en literatuur fundamentele en belangrijker is, niet enkel voor klassieke talen maar ook voor taal- en literatuuronderwijs in andere (Europese) cultuurtalen, dan vandaag in de onderwijspraktijk wordt gevoeld en meegegeven.

¹⁹ Zie Roose & De Temmerman (2005) voor details.

Bibliografie

- Beneker, J. & C.A. Gibson (eds) 2016. *The Rhetorical Exercises of Nikephoros Basilakes: progymnasmata from twelfth-century Byzantium*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Blakemore Evans, G. (ed.) 2003. *William Shakespeare. Romeo and Juliet*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourgueil, G. 2003. *Barthélemy Aneau. Alector ou le Coq, Histoire Fabuleuse*. Albi: Passage du Nord/Ouest.
- Burkitt, F.C. (ed.) 1913. *Euphemia and the Goth, with the Acts of Martyrdom of the Confessors of Edessa*. London-Oxford: Williams & Norgate.
- de Jong, J. 2008. “Obama spreekt. De geheimen van een retorisch genie”, in: *Onze Taal* 11: 316-319.
- De Temmerman, K. 2008. “Over helden, schurken en mooie vrouwen. James Bond in de oudheid?”, in: *Tetradio* 17: 43-66.
- De Temmerman, K. 2010. “Ancient rhetoric as a hermeneutical tool for the analysis of characterization in narrative literature”, in: *Rhetorica. A Journal of the History of Rhetoric* 28.1: 23-51.
- De Temmerman, K. 2016. “Klassieke retorica, taal- en literatuuronderwijs”, in: *VakTaal. Tijdschrift van de Internationale Vereniging voor Neerlandistiek* 29.1-2: 12-13.
- De Temmerman, K. & B. Breij 2018. “Making literature”, in: M. De Pourcq & S. Levie (eds), *European Literary History. An Introduction*. London: Routledge, 59-71.
- Du , C. 2006. *The Captive Woman’s Lament in Greek Tragedy*. Austin: University of Texas Press.
- Felten, J. (ed.) 1913. *Nicolai Progymnasmata*. Leipzig: Teubner.
- Förster, R. (ed.) 1915. *Libanii Opera, vol. VIII. Progymnasmata. Argumenta Oratorum Demosthenicarum*. Leipzig: Teubner.
- Garnaud, J.P. (ed., vert.) [1991] 1995². *Achille Tatius d’Alexandrie. Le roman de Leucippè et Clitophon*. Paris: Les Belles Lettres.
- Gibson, C.A. (vert.) 2008. *Libanius’s Progymnasmata: Model Exercises in Greek Prose Composition and Rhetoric*. Atlanta: Society of Biblical Literature.
- Hasper, P.S. & E.C.W. Krabbe 2018. *Aristoteles. Over drogedenen*. Groningen: Historische Uitgeverij.
- Jansen, C. 2016. “Taal- en communicatieonderwijs in beweging”, in: *Internationale Neerlandistiek* 54.2: 137-146.
- Kennedy, G.A. 1999. *Classical Rhetoric and its Christian and Secular Tradition from Ancient to Modern Times*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
- Kennedy, G.A. (vert.) 2003. *Progymnasmata: Greek textbooks of prose composition and rhetoric*. Atlanta: Society of Biblical Literature.
- Papaioannou, S. (ed., vert.) 2017. *Christian Novels from the Menologion of Symeon Metaphrastes*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

- Patillon, M. (ed.) 1997. *Aelius Théon*. Progymnasmata. Paris: Les Belles Lettres.
- Praet, D. 2001. *Stijlvol overtuigen*. Gent: Universiteit Gent.
- Praet, D., K. De Temmerman & K. Demoen 2009. "Speech! Welsprekendheid van de oudheid tot nu", in: *Reflector* 11.1: 20-22.
- Reardon, B.P. (ed.) 2004. *Chariton Aphrodisiensis*. De Callirhoe narrationes amatoriae. Leipzig: Teubner.
- Roose, A. & K. De Temmerman 2015. "Alector ou le Coq, histoire fabuleuse de Barthélemy Aneau, ou les travestissements littéraires et les enjeux idéologiques du roman grec ancien à la Renaissance", in: C. Bost-Pouderon & B. Pouderon (eds), *La réception de l'ancien roman de la fin du Moyen Âge au début de l'époque classique*. Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée, 293-307.
- Spengel, L. (ed.) 1854. *Rhetores Graeci, vol. II*. Leipzig: Teubner.
- Spengel, L. (ed.) 1856. *Rhetores Graeci, vol. III*. Leipzig: Teubner.
- van Dolen, H.L. (vert.) 1998. *Achilleus Tatios*. De liefdesperikelen van Leukippe en Kleitofon. Amsterdam: Athenaëum – Polak & Van Genneep.
- van Opstall, E. (vert.) 1998. *Chariton*. Chaireas en Kallirhoë. Een liefde. Amsterdam: Athenaëum – Polak & Van Genneep.
- von Gebhardt, O. & E. von Dobschütz (eds) 1911. *Die Akten der edessenischen Bekenner Gurjas, Samonas und Abibos*. Leipzig: J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung.
- Webb, R. 2001. "The Progymnasmata as Practice", in: Y. Lee Too (ed.), *Education in Greek and Roman Antiquity*. Leiden: Brill, 289-316.